

Serbian version

Dafina Halili: Zdravo svima. Ja sam Dafina Halili, novinarka Kosovo 2.0. Hvala vam što ste nam se pridružili u potkastu koji je dio dvogodišnjeg serijala koji realizujemo u saradnji za Fondom za humanitarno pravo Kosovo, uz finansijsku podršku Evropske unije. U ovoj epizodi se bavimo tranzicionom pravdom i njenim raznim aspektima kako bismo pokrili što više uglova iz ove oblasti.

Tranziciona pravda obuhvata širok spektar procesa i mehanizama povezanih sa pokušajem društva da se izbori za zaostavštinom masovnih sukoba — na mestima gde se osećaju posledice rata, represije, nazadovanja i zloupotrebe prošlosti — kako bi se zatražila odgovornost, zadovoljila pravda i postiglo pomirenje.

Ovi procesi ponekad podrazumevaju sudske i vansudske mehanizme, kao što je potraga za istinom, podizanje optužnica i reparacije. Međutim, retko kada se govori o tome kakvu ulogu igra umetnost, kako tranziciona pravda u stvari može da se ispita posredstvom kulturnih i umetničkih projekata.

Danas vodimo drugačiji razgovor o tome kako kulturne intervencije, poput one iz oblasti filma i dokumentarca, mogu da pomognu tranzicionoj pravdi tako što će doživljaje pojedinaca učiniti pristupačnijim, prisutnijim, pruživši preživelim i žrtvama prostor da govore o kršenju ljudskih prava.

Čast mi je što je danas ovde sa mnom Leart Rama, mladi kosovski reditelj čije je stvaralaštvo privuklo ogromnu pažnju, pokupilo brojne aplauze i izazvalo divljenje. U pitanju je reditelj koji je putovao i na poznate filmske festivale.

Learte, hvala vam mnogo što ste izdvojili vreme, posebno znajući da ste u ovom periodu prezauzeti snimanjem.

Leart: Hvala vam mnogo što ste me pozvali. Uvek mi je zadovoljstvo da učestvujem u ovakvim razgovorima i u ovoj emisiji.

Dafina: Learte, kada govorimo o onima koji nisu čuli za vas, vi ste rođeni 1997. u Orahovcu, pa tako spadate u najmlađu generaciju kosovskih reditelja. Završili ste srednju školu u svom rodnome mestu, započevši umetničko putovanje sa 15 godina – kada ste režirali prvi film. Leart je kasnije pohađao školu dokumentarnog filma koju organizuje Dokufest, gde je imao priliku da napravi prva dva dokumentarca. Godine 2018. završio je studije filmske režije u Tirani.

U njegove dokumentarce spadaju "The Station" iz 2017, "A Call From Yesterday" iz 2019, "Return" iz 2020.

Njegov najnoviji film, "Four Pills at Night", kratku verziju predstojećeg igranog filma koji je trenutno u izradi.

Jedan drugi i noviji film, koji sam sa zadovoljstvom gledala, a koji još nije prikazan u javnosti, nosi naziv "Water and Candles". On se vrti oko Bekima Gashija i Jasmine Živković, rođaka osoba nestalih u ratu na Kosovu.

U stvari, glavna tema našeg razgovora odnosi se ponajviše na ovaj dokumentarac.

Learte, vi ste osnovali *Catharsis Films*, svoju produkcijsku kuću, 2018. godine. Ja sam gledala sve vaše dokumentarce i igrane filmove koje ste dosad napravili, pa mi je sasvim jasno da se bavite izuzetno važnom tematikom u svim filmovima, kao što je ispitivanje psiholoških i socijalnih elemenata vaših likova. Isto tako se čini da je veliki naglasak stavljen na otkrivanje istine, na njihov mentalitet i stanje uma, upravo kroz to ispitivanje koje sam spomenula. Dakle, počnimo od naziva produkcijske kuće, *Catharsis* (Katarza).

Što se tiče onih kojima je poznato značenje pojma katarza, on neposredno konotira antičke tragedije, antičko pozorište, a mislim da to nikako nije slučajnost, jer se odnosi na veliko emocionalno istraživanje koje čovek sprovodi, a to je katarza. Kao što je Aristotel tome težio, težnja za emocionalnom tenzijom, nakon poprilično dramatičnog, nadmoćnog iskustva, što dovodi do jednog oblika emocionalnog pročišćenja, kako za publiku nakon što ova napusti teatar, posle nastupa, tako i za glumce koji su učestvovali u nastupu. Odatle sam htela da počnemo. Šta vama znači katarza kada govorimo o vašoj publici?

Leart: Kada sam odlučio da osnujem produkcijsku kuću, nakon završetka studija 2018. godine, sve mi je bilo jasno i sve vreme sam znao kako ću je nazvati jer sam u celokupnom studiranju, čak i pre studija, sanjao o tome da ću po usvajanju novih veština otvoriti sopstvenu produkcijsku kuću koja ima alternativni karakter, da nije mejnstrim, već više andergraund. Znao sam da ću je nazvati Katarza. Jer, sve dok sam studirao, jedna stvar koja me je uvek interesovala bili su tabui, ljudske emocije, šta nas čini ljudima i po čemu se razlikujemo od ostalih živih bića.

Zašto u ovoj meri govorimo o osećanjima, zašto su toliki ljudi napisali knjige, napravili filmove, uradili razne stvari koje su promenile svet emocija i osećanja? Dakle, čim sam diplomirao na univerzitetu 2018. godine, odlučio sam da napravim produkcijsku kuću sasvim alternativnog karaktera, čiji će glavni fokus, primarni fokus, da se odnosi na ljudske emocije, da se bavi tabuima. O čemu razmišlja normalna osoba? Šta čoveku deluje abnormalno? Zašto se neki fenomen ili problem nekome može učiniti kao nešto abnormalno? Ko smo mi pa da sebi dozvolimo stvaranje društvenih konstrukata koji ranije nisu postojali? Dakle, od 2018. godine naovamo, svi projekti na kojima smo radili u kući *Catharsis Films*, svi su imali istu tematiku koja je istraživana iz različitih uglova, sa raznim likovima, fiktivnim i stvarnim. Sve dok radimo na projektima u kući *Catharsis Films*, dotle ćemo se baviti temama koje diraju u ljudske emocije.

Dafina: Rođeni ste 1997. godine. Kada je počeo rat, imali ste godinu i po ili dve. Ne sećate se ničega iz neposrednog posleratnog perioda. Uprkos tome, kao reditelj ste vrlo zainteresovani da obradite osetljive, krupne, traumatične teme i razne tragedije – što je evidentno u pojedinim vašim filmovima. Međutim, najveća tragedija koja je dosad zadesila kosovsko društvo i kao period, kao razdoblje, nije našla mesto u vašem sećanju, vašem pamćenju iz dana mladosti i detinjstva. Šta vas je navelo da se bavite ovim projektom kada ste videli poziv upućen od strane Kosova 2.0 i Fonda za humanitarno pravo Kosovo za rad na dokumentarnom projektu? Ako ne grešim, sažetak, koncept dokumentarca bio je sasvim fleksibilan za sve koji su hteli da se prijave na konkurs.

Leart: Kada je Kosovo 2.0 obznanilo poziv za pravljenje dokumentarca, ja sam to video i nakratko razmislio o tome i zatim zanemario konkurs. Nisam istraživao detalje, što znači da na početku nisam hteo da se prijavim. I u toku cele sedmice, to jest, od trenutka kada je konkurs otvoren sve dok se nisam prijavio, ljudi su mi neprestano slali ovaj konkurs preko društvenih mreža, slali mi poruke sadržine “E, vidi ovo, prijavi se”, “Možeš da napraviš odličan film” i tako te stvari. Tada sam počeo da razmišljam o tome, jer sve do tog trenutka bio sam zainteresovan da radim na raznim filmovima, na brojnim pričama, sem na filmovima koji se baziraju na poslednjem ratu vođenom na Kosovu.

To je zbog toga što sa Kosova imamo mnogo dobrih filmova o ratu. Ima mnogo kvalitetnih dokumentaraca, pa nisam smatrao da sam spreman i verovao sam da nisam prava osoba za rad na dokumentarcu ili filmu o poslednjem ratu na Kosovu. Pošto sam imao tek godinu dana kada je rat trajao, činilo mi se nepotrebnim da postanem osoba koja će praviti filmove o poslednjem ratu na Kosovu.

Kada sam video da mi link šalje mnogo ljudi, sa predlogom da se prijavim na konkurs, počeo sam da razmišljam o tome i dosta sam nasamo razmatrao ovu opciju, da li da se prijavim ili ne. Što se mene tiče, sem toga da je ovo bio izazov za moju karijeru, odlučio sam da se prijavim jer sam uvideo da sam – u godinama u kojima sam stvarao druge filmove – osećao nagon da sebi otvorim nova vrata ili novi put, da se pozabavim temom kojom nisam hteo da se bavim, sve dosad. Dakle, skupili smo ekipu i odlučio sam da se prijavim na filmski konkurs.

Dok sam radio istraživanje, prilikom produkcijske faze filma, razmišljali smo i razgovarali dosta jer je tema veoma pipava, a na kraju smo napisali tekst za film, metod kako da se ophodimo prema dokumentarcu, što se mnogo dopalo žiriju i onda je sve teklo svojim tokom...

Dafina: Često smo razgovarali sa kolegama, čak i sa prijateljima angažovanim u svojstvu ljudskopravaških aktivista i onih koji sarađuju sa rođacima lica nestalih u ratu. U kojoj je meri pripalo teško članovima porodica da govore za televiziju, da govore pred kamerom, da govore u diktafon, da pričaju sa novinarima, da razgovaraju sa svima koji žele da čuju njihovu priču, kucajući na njihova vrata, jer je činjenica da se vidi veliki zamor medijima, čak i ljudima koji im prilaze da čuju njihovu priču. Kako je iz vašeg ugla izgledao ovaj proces, kada ste se bavili terenskim radom, u potrazi za likovima za potrebe vašeg dokumentarca?

Leart: Tako je. Bio je to jedan od najvećih izazova u izradi dokumentarca, a otpočetak sam znao da će ovo biti najveći problem, jer svi ljudi sa kojima smo razgovarali zaista su bili umorni od medija, od pažnje koja im je poklanjana, a umorni su i od beskrajne nade koju svakodnevno nose sa sobom. Čak i ovu nadu, koja je počela da bleedi, koriste mediji i mnogi drugi na Kosovu, pa i oni izvan Kosova. Znam da su ti ljudi o meni mislili da sam samo još jedan, samo još jedan od brojnih drugih koji su hteli da iskoriste njihovu priču i da od nje nešto naprave.

Znao sam da će to da se desi i mi smo kao grupa bili spremni da se suočimo sa ovim poteškoćama. Naišli smo na brojne poteškoće, razgovarali sa mnogim ljudima, sa mnogima koji su svoju priču podelili sa nama. Naišli smo na ljude koji su odmah odbili saradnju, ali je bilo i onih koji su zatražili neko vreme da porazmisle i, naposljetku, odbili. Bilo je i onih koji su prihvatili, a čim smo se spremali za snimanje, oni bi promenili mišljenje i odustali. Morali smo da sarađujemo i sa onima koji su odlučili da odustanu od dokumentarca samo trenutak pre nego što je krenulo snimanje, nakon što smo sve već dogovorili i isplanirali, na samom kraju. Na takve probleme smo nailazili sve dok nismo zapodenuli razgovor sa Bekimom i Jasminom. Njih dvoje su bili vrlo otvoreni za učešće u dokumentarcu i da podele svoje priče još jednom, ali sada za drugu filmsku ekipu. Plus sa još jednim timom sastavljenim od Luce, Redona i mene.

Osetio sam veliko olakšanje i kao da sam nešto krupno postigao, da sam pronašao ideju za dokumentarac i da ovaj film ne bi bio samo još jedna brojka, već da ćemo pokušati da istražimo njihove živote. Ko su oni kao likovi u filmu? Moj glavni cilj, od početka do kraja, dok smo radili na filmu, bio je da Jasminu i Bekima tretiramo kao Jasminu i Bekima, a ne kao rođake nestalih lica. Ceo koncept se svodio na to da smo pokušali sa njima da pričamo, da pokažemo kako izgledaju njihovi životi, a ne da ih samo prikažemo kao dve osobe koje su u srodstvu sa nestalim licima.

Naposljetku, nastavili smo saradnju sa njih dvoje, često se sretali, dosta razgovarali, dok film nije realizovan.

Dafina: Umnogome liči na pokušaj da se povrati njihov subjektivitet, a koji se verovatno retko stavlja u središte priče, pa tako mi, kao novinari, mediji, organizacije, tužioci, istražitelji, advokati, aktivisti i ostali, stvaramo posebne odnose sa rođacima nestalih osoba, uglavnom zbog njihovog rada, zbog njihove profesije. Ipak, ove osobe, ovi pojedinci, ne bi imali ovoliko važnost, ovakvu važnost za društvo, da nisu rođaci osobe koja je u ratu ubijena, osobe koja je u ratu nestala... jednog civila koji je nestao kao žrtva rata. Dakle, s vaše strane, ovakav način ophođenja prema njima deluje kao pokušaj da im se vrati subjektivitet, da se prikaže čime su sve zaokupirani u životu, sem važnosti koja im je pripisana, kao tražioci pravde koji žele da saznaju sudbinu svojih voljenih. Da li vam je to lako palo? Da li smatrate da ste to postigli? Jer mislim da je njima i dalje bitno da pričaju o svojim voljenima koje su izgubili u ratu.

Leart: Da, kada smo počeli da radimo na tekstu za film, kada smo počeli razgovore s njima, primetio sam da su Bekim i Jasmina, kao i mnogi drugi ljudi koje nismo uspeli da snimimo za naš dokumentarac, razvili obrazac po kome pripovedaju svoju priču. Na primer, čim bih pokušao da razgovor skrenem ka njihovom životu, onda bi se razgovor, po automatizmu, usmerio u pravcu priče, u pravcu tragedije koja se zbilila.

Mnogo sam i dugo razmišljao o tome. Primetio sam da su ovi ljudi preumorni od ove svakodnevne teme, da su napravili šablon prema kome pripovedaju priču od početka do poslednjih dešavanja, sve što se desilo na dan kada se tragedija zbilja. Pripalo nam je loše, razgovarali smo satima, pokušao sam da ih izvedem iz zone komfora u kojoj su dotle pripovedali svoju priču, čak ih usmeravajući na dugoročna sećanja, da ih vratim u detinjstvo, iako imaju više od 40 godina.

Bilo je pravo zadovoljstvo pričati sa njima jer, bez obzira na to kolike tragedije nekoga zadese, tragedije se ipak dešavaju svima. Svi imamo dobre dane i teške dane. Međutim, kada se tragedija desi nekome, kao što je gubitak člana porodice ili kada neko od rođaka bude ubijen, u ratu, setite se da ste nekada imali srećne dane, kada ste se smejali, kada ste bili veoma srećni.

Ja sam posebno bio zainteresovan za ovaj deo, da saslušam priče i njihova ranija sećanja, kako im je izgledao život sa celom porodicom, pre nego što im se ova tragedija desila, sve do danas, gde su sada i kako žive sa ovim sećanjem, sa sećanjem od toga dana na koji se tragedija zbilja, čak i koliko ih pritiska posle 22 ili 23 godine i kako ih to sprečava da imaju normalan život. Kako vide sebe? Kao normalnu osobu ili kao osobu koja će uvek biti član porodice osobe nestale u ratu?

Čak i dok smo razgovarali od njih sam saznao brojne stvari. Dosta sam toga naučio od njih. Dok smo obrađivao snimke za film, dok smo posao privodili kraju, uvek sam dosta toga saznavao iz razgovora sa njima. Čak pomislim da – iako sam mislio da sam dovoljno zreo da napravim ovaj film – sada, pošto je on gotov, mislim da sam još više saznao. Stvari posmatram drugim očima nego što je to ranije bio slučaj.

Dafina: Šta ste još saznali o ratu u procesu izrade dokumentarca?

Leart: Ono što sam naučio u procesu kreiranja dokumentarca jeste da, iako se nešto desilo, a nakon što je prošlo mnogo godina, ljudi idu dalje, njihov život ide dalje. Žive normalno, a vreme tera ljude da zaborave neke stvari i da promene svoje prioritete. U međuvremenu, život ne staje. Mi idemo dalje, čak i u 2022, a da pritom ne znamo da neki ljudi oko nas i dalje žive u 1999. Oni se i dalje bude sa tim sećanjem i odlaze na počinak sa tom mišlju.

O tome treba diskutovati, sve ljude treba uputiti u to, posebno mlađu generaciju, iako bismo hteli da nastavimo da živimo svoje živote, da idemo dalje, da pokušamo svoju zemlju da razvijamo u posleratnom periodu i da prebrodimo ono što se dogodilo. Ipak, smatram da bi trebalo da budemo upućeni u ovakvo stanje stvari, čak i da se osvrnemo na ljude koji još žive sa sećanjem iz 1999. Jer, pre nego što sam počeo da radim na ovom dokumentarcu, nisam posedovao ove informacije i nisam imao načina kako da saznam sve ovo, nisam bio svestan svega što se dešavalo.

Sada na stvari gledam drugačije, iako se ljudi stalno bune u potrazi za zadovoljenjem pravde, ipak i dalje moramo da radimo i delujemo, još žele, posebno državne institucije, da se više uradi za ove ljude. Ne treba da ih ostavimo da se nadaju, a nada blede, da ih ostavimo u prošlosti, samo da se sećaju.

Dafina: Jasmina i Bekim, oba lika iz dokumentarca, i dalje ne znaju sudbinu svojih voljenih. Jasmina i dalje nema informacije o onome što se desilo njenom ocu, koji je ubijen u posleratnom periodu, dok Bekim još nema informacije o tome šta se dogodilo sa telima njegovih četiriju sestara i njegove majke, koje su ubijene u masakru u Trnji, selu na obodima Suve Reke, 24. marta 1999. godine, ako se ne varam.

Mi često koristimo ove priče, mi koji se bavimo novinarstvom, dokumentarcima, kao što ste ranije spomenuli, mi koristimo njihove priče za potrebe našeg rada. Gde je ta granica, ili ste osetili, posebno u tom dokumentarcu, da postoji opasnost od eksploatacije tih priča? Šta mislite, gde je granica onoga koliko daleko možete zaći u lične priče, kako biste ispričali, dokumentovali istinu?

Leart: Oduvek sam voleo da sasvim iskačem iz okvira koje nalaže etika, nisam uvek politički korektan. Tako se verovatno trudim da film ili priču proguram još dalje, do novih visina. Ipak, ima nekih trenutaka, ili nekih okolnosti u kojima to ne možete uraditi. Ja sam radio filmove i dokumentarce dok sam bio u ovom mentalnom stanju, gde sam uvek rizikovao da pređem ove okvire, da pređem etičke okvire koje je čovek stvorio.

U slučajevima kao što je ovaj, uvek treba da budete jedan korak iza likova koje imate u filmu, jer koristite nečiji život i koristite priču koja je izuzetno pipava. A to nije samo nečiji lični problem, već problem čitave nacije, problem države, iako sve što vidimo na kraju, pred kamerom, predstavlja samo jedan lik.

Verovatno negde u procesu izrade filma desilo se prvi put da sam osetio nelagodu i da nisam mogao da progovorim ili da sebi stvorim neophodan prostor, verovatno 100% je bilo zato što sam osećao da ulazim u njihov lični prostor, jer sam im posetio kuću, ušao sam u nju. Primetio sam da bi mogli da osete sram, primetio sam da oni ne žele da njihova šira porodica sazna da neko i dalje pokušava da upotrebi njihove priče za potrebe filmova.

Svojski sam se trudio da pročitam šta se krije iza njihovog pogleda, kako bih video dokle još smem da kopam, kako oni ne bi osetili sramotu, kako ne bih narušio njihovu privatnost. Nikada mi nisu rekli da nešto ne treba uraditi, kao 100% ovako treba ili da treba uraditi na drugačiji način, jer su se saglasili od samoga starta. Kada su pristali da učestvuju u dokumentarcu, i Bekim i Jasmina bili su sasvim posvećeni filmu, ali sam čitao njihove poglede, kada su osetili sram ili nelagodu, tada sam uvek napravio korak unazad kako ne bih remetio njihovu udobnost dok smo snimali dokumentarac.

Dafina: Learte, hvala vam mnogo! Bilo je pravo zadovoljstvo razgovarati sa vama, o vama, o vašem dokumentarcu, ali i o stvarima nevezanim za dokumentarac. Želim vam puno, puno uspeha!

Leart: Hvala vam mnogo na pozivnici. Zaista cenim što ste me pozvali da pričamo o ovom filmu.

Dafina: Hvala vama!

KOSOVO 2.0